

Аліна Саїк,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри філології та мовної комунікації,

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0001-5092-9481>

м. Дніпро, Україна

Аналіз волинсько-чеського діалекту з погляду міжмовної омонімії

Analysis of the Volynsko-Czech dialect from the point of view of interlingual homony

Анотація. Наше дослідження пов'язане з історичним, етнологічно-культурним та лінгвістичним розумінням тих передумов і чинників, що вплинули на виникнення та функціонування українізмів в чеській мові. Мова піде про міжмовні омоніми та пароніми, під якими будемо розуміти семантичну кальку, яка розширює значення слів рідної мови волинських чехів. Даний підтип кальки класифікуватимемо за її мовною приналежністю до тих мов, з якої вона походить (української чи російської). Щоб значення слів було зрозумілим, будемо наводити контекст, в якому вони використовувалися. Проте через велику кількість українських лексичних кальок пропонуємо лише добірку найпоширеніших та найцікавіших із лінгвістичного погляду. У подальшому можна помітити, що деякі типи кальок не зазначені в нашій роботі, оскільки ми працюємо лише з кальками, які використовуються мовцями. Варто підкреслити, що для нас семантична калька представляє ті лексеми, які формально існують у чеській мові, але мають змінене або розширене значення через вплив української мови. У нашому дослідженні ми зробили всебічний аналіз чеських лексем, які свого часу зазнали впливу саме української мови та збагатили семантику чеських слів. У статті розглянуто окремі лексичні рівні кальок, подано чіткий опис вибраних лексем із наведеними коментарями в таблицях. Визначено, що найбільш численнішою групою семантичних кальок є дієслова, а до найменш численної групи відносимо прислівники. Також у нашій науковій розвідці ми згадували три типи лексичної кальки, а саме: словотвірний (створення абсолютно нового слова), семантичний (розширення значення слова вихідної мови) та перекладацький (прямий переклад із вихідної мови на материнську, тобто рідну мову). Це визначення потрібно чітко інтерпретувати, оскільки межі між кожним типом кальки порівняно тонкі, про що свідчать часті неточності в термінології під час їх використання. Інша проблема, яка постала перед нами в процесі роботи, полягає у неточній специфікації визначення лексичного втручання української мови в чеську. Тому варто враховувати цей факт, щоб уникнути помилки у визначенні мови-джерела, з якої запозичена конкретна лексема.

Ключові слова: семантична калька, лексична одиниця, українізми, лексичні запозичення, етнологічно-культурний метод, лінгвістичний аналіз, термінологія, пароніми.

Summary. *Our research is related to the historical, ethnological, cultural and linguistic understanding of the preconditions and factors that influenced the emergence and functioning of Ukrainianisms in the Czech language. We will talk about interlingual homonyms and paronyms, by which we will understand the semantic borrowing, which expands the meaning of words in the native language of the Volyn Czechs. This subtype of borrowing will be classified according to its linguistic affiliation to the languages from which it originates (Ukrainian or Russian). For understanding the meaning of the words, we will give the context in which they were used. However, due to the large number of Ukrainian lexical borrowings, we offer only a selection of the most common and most interesting from a linguistic point of view. In the future, you can see that some types of borrowings are not mentioned in our work, because we work only with borrowings used by speakers. It should be noted that for us the semantic borrowing represents those borrowings that formally exist in the Czech language, but have a changed or expanded meaning due to the influence of the Ukrainian language. In the article some lexical levels of borrowing were considered, the exact description of the chosen borrowings was given with the comments in tables. It is determined that the most numerous group of semantic borrowings are verbs, and the smallest group includes adverbs. Also in our scientific research we mentioned three types of lexical borrowings, for example: word-formation (creation of a completely new word), semantic (expansion of the meaning of the source language) and translation (direct translation from the source language into the mother (native) language). This definition must be exactly interpreted, as the delimitations between each types of borrowings are thin, as evidenced by frequent inaccuracies in terminology during their use. Another problem that appears before us in the process of working is the inaccurate specification of the definition of lexical intervention of the Ukrainian language in Czech. Therefore, this fact should be taken into account to avoid errors in determining the source language from which a particular lexical unit is borrowed.*

Key words: *semantic borrowings, lexical unit, Ukrainianisms, lexical borrowings, ethnological and cultural method, linguistic analysis, terminology, paronyms.*

Вступ. Інтерес вітчизняних і чеських науковців до лінгвістичного аналізу самобутньої чеської мови засвідчив вплив на неї української мови, що було викликано хвилею рееміграції волинських чехів у 1991 р. Підтвердження цього можна знайти в науковій праці Яни Янчакової, що мала велике значення для чеської діалектології. Кульмінацією наукових доробок чеської дослідниці стала її монографія «*Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny*» («Мова чеських реемігрантів з України») [8, с. 111].

Треба зазначити, що для українських науковців-славістів питання дослідження мови чеських реемігрантів є досить актуальним. Найважливішим культурним центром волинських чехів на той час був Житомир. Це підтверджується тим фактом, що в Житомирському державному університеті виходять фахові видання, в яких розглядаються питання

реєміграції, впливу української мови на мову волинських чехів тощо. Під керівництвом професора Олени Березюк, яка є чешкою волинського походження, вийшла велика наукова добірка праць у 2014 р. «*Češi na Volyni: historie a současnost*» («Чехи на Волині: історія та сучасність») [2]. У їх виданні також брала участь Житомирська асоціація волинських чехів під керівництвом Людмили Чижевської [3]. Збірник наукових праць містить широкий спектр тем: культурних, географічних, економічних, релігійно-історичних. Подібний за тематикою збірник вийшов у тій самій редакції у 2017 р. і мав назву «*Teorie a praxe Čechů na Volyni: duchovní fenomén*» («Теорія та практика чехів на Волині: духовний феномен») [1]. На території України цій проблематиці також присвячено низку наукових статей, наприклад праця Олени Погребняк «Традиції та взаємовпливи в міжетнічному діалозі: історія Волинських чехів» [4, с. 334–348], яка була обговорена на міжнародній конференції, що проходила в Національному університеті імені Тараса Шевченка (м. Київ). Інша українська дослідниця Галина Шпиталенко порушила тему реєміграції волинських чехів у дисертації «Соціально-економічне та духовне життя чехів на Волині» [5].

У даній статті ми розглянемо важливе питання, що стосується впливу української мови на лексичні засоби мови волинських чехів, тобто питання запозичень з української мови до чеської. Слід зазначити, що найчастіше згадуються запозичення з повсякденного та економічного життя. Значну категорію становить також і політична термінологія, яка пов'язана з часом комунізму (*chodili jsme do kolhospu – ми їздили до колгоспу*).

Методологія та методи дослідження. Наше дослідження пов'язане з історичним, етнологічно-культурним та лінгвістичним розумінням тих передумов і чинників, що вплинули на виникнення та функціонування українізмів у чеській мові. Це питання також висвітлено у праці «*Světly Smejkové Naše a cizí v jazyce a kultuře Čechů z Ukrajiny*» («Власне та іноземне в мові та культурі чехів з України») [6].

Метою даної наукової розвідки є забезпечення всебічного лінгвістичного аналізу лексики волинських чехів з акцентом на лексичні запозичення з української мови. Виходячи із цього, завданням нашого дослідження є категоризація окремих лексичних рівнів кальок, ураховуючи їх походження; чіткий опис вибраних лексем з наведеними коментарями в таблицях.

Як уже зазначалося вище, у нашій статті будемо спиратися на історичний, етнологічно-культурний та лінгвістичний методи дослідження.

У подальшому будемо також дотримуватися такого способу аналізу лексичних одиниць, який використовує Ленка Зайцева

у публікації «Český jazyk v Paraguai» («Чеська мова у Парагваї»). Чеська дослідниця згадує своїх співвітчизників, які приїхали до Південної Америки на початку 1920-х років ХХ ст. з Волині. В одному з розділів роботи «Ukrajinské vlivy v rovině lexikální» («Українські впливи на лексичному рівні») Ленка Зайцева ділить українізми на дві великі групи: лексичні запозичення, тобто форми слів, які прийшли у мову волинських чехів з української мови у незміненому вигляді, та семантичні кальки, які представляють українські слова, змінені, наприклад, чеською флексією, тощо. Ці дві групи лексем у подальшому дослідниця класифікує за частинимовними показниками: іменники, прикметники, дієслова, прислівники [10, с. 198].

Ми вважаємо, що даний спосіб роботи з лексичним рівнем українських запозичень у волинсько-чеських діалектах є більш практичним і точним. Проте варто зазначити, що Зайцева у деяких запозичених словах не відрізняє, чи це вплив української мови, чи російської, наприклад, лексичне запозичення **posle** відповідає чеському прислівнику **potom**. Правильно говорити, що *після* – це український прислівник, а прислівник *после* все ж таки російського походження. Проблему також можна побачити в можливій плутанині семантично різних слів української та російської мов. Зайцева вводить слово **nevěsta** – *наречена*, яке вживається замість чеського **snacha**. Правильно говорити, що українське слово *невістка* означає в українській мові *снаха*, проте російське слово *невеста* має таке саме значення, як і в чеській мові **nevěsta**, **snoubenka**. Із контексту вживання цього слова також зрозуміло, що це запозичення з російської мови: **to sestra jeho, moje nevjesta** (*то його сестра, моя наречена*) [10, с. 203]. Таким чином, варто все ж таки розмежовувати ці поняття, щоб уникнути плутанини в семантичних відтінках даних лексем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання про лексичні кальки є досить складним, навіть у його теоретичному розумінні, тому звернімося спочатку до того, що ми розуміємо під поняттям «лексична калька». Питанням калькування займається переважно соціолінгвістика або лінгвістична антропологія. Чеський дослідник, що працює у цій галузі, Ян Покорний визначає кальку як «створення нового вислову з використанням фрази або вислову на основі зразка з іноземної мови, буквально перекладаючи та розширюючи значення існуючих слів за рахунок слів, запозичених з іноземної мови» [9, с. 126]. Це порівняно широке визначення обговорює й науковець Ян Хромі, коли ділить кальку на семантичну та словотвірну: «З лексичних інтерференцій ми відрізняємо семантичну кальку, що поширює значення одного слова на основі аналогії з іншої мови. Інший підтип – це словотвірчі кальки,

за допомогою яких у мові утворюється слово на основі словотвірної бази іншої мови» [7, с. 23].

Таким чином, ми можемо говорити про три типи лексичної кальки, а саме словотвірний (створення абсолютно нового слова), семантичний (розширення значення слова вихідної мови) та перекладацький (прямий переклад із вихідної мови на материнську, тобто рідну мову). Це визначення потрібно чітко інтерпретувати, оскільки межі між кожним типом кальки порівняно тонкі, про що свідчать часті неточності в термінології під час їх використання. Дослідниця Ленка Зайцева говорить про семантичну кальку і зміну її значення під впливом формально подібних слів (наприклад, **časem** – *часом* у значенні **někdy** – *інколи*) [10, с. 203]. Зазначимо, що в сучасній чеській мові лексема **časem** вже не вживається у значенні *інколи*.

У нашому дослідженні ми будемо працювати лише із семантичними кальками через близькість чеської та української мов, бо ситуація зі словотвірними кальками є складною, оскільки помітний значний вплив на чеську мову російської мови. Це можна пояснити тим фактом, що російська і чеська мови в деяких випадках є легко взаємозамінними.

Отже, у нашій науковій статті мова піде про міжмовні омоніми та пароніми, під якими будемо розуміти семантичну кальку, яка розширює значення слів рідної мови волинських чехів. Даний підтип кальки класифікуватимемо за її мовною приналежністю до тих мов, з якої вона походить – з української чи з російської. Щоб значення слів було зрозумілим, будемо наводити контекст, в якому вони використовувалися.

Проте через велику кількість українських лексичних кальок пропонуємо лише добірку найпоширеніших та найцікавіших із лінгвістичного погляду. У подальшому можна помітити, що деякі типи кальок не зазначені в нашій роботі, оскільки ми працюємо лише з кальками, які використовуються мовцями. Варто підкреслити, що для нас семантична калька представляє ті лексеми, які формально існують у чеській мові, але мають змінене або розширене значення через вплив української мови. Отже, переходимо до нашої класифікації семантичних кальок за частиномовним показником.

Іменники

Серед іменників виділяємо дві групи семантичних кальок. Більшість із них є іменниками як формально, так і функціонально. Варто згадати, наприклад, лексему **rodiče** у значенні *батьки*. Під час аналізу чеської мови ми не знайшли терміна *батьки* у цьому контексті. В українській мові лексема *родичі* відповідає чеській лексемі **příbuzní**. Окрім того, чеська лексема **starost** в українській мові перекладається як *піклування*, *турбота* і походить з української мови.

Семантично прийняте чеське слово **stáří** має в українській мові відповідник *старість*. Значення українського слова *старість* збережено в чеському прикметнику **starý**, однак навіть у цьому разі українська мова має майже синонімічний еквівалент *старий*. Іншу, меншу групу становлять іменники, які за формою відповідають прикметникам, але функціонально виступають у ролі іменників – це транспозиція прикметників у іменники. До них належать дві кальки: **vychodnej** у значенні *вихідного дня* та **první**, що позначає *першу страву* (*суп*).

Таблиця 1

rodiče	(příbuzní)	Родичі
vychodnej	(volný den, op. k pracovní)	вихідний
pásečky	(speciální velikonoční koláče, podobné mazanci)	пасочки
starost	(stáří)	старість
teplíce	(skleník)	теплиця
bytečky	(řízky)	биточки
první	(polévka)	перша страва
výpustek	(absolventský ročník)	випускний

Прикметники

У цій категорії не слід залишати без уваги застосування форми **v** стосовно кальки **vostatní**. Як зазначено нижче, цей елемент є визначальним для діалектологічної характеристики існуючого **v** у живому волинсько-чеському діалекті і не має жодного відношення до українських граматичних форм у таких словах, як **von, vona, vod** (*він, вона, від*). Зупинимося детальніше на граматичних питаннях, що стосуються запозичення прикметників з української мови до чеської. Розглянемо значення семантичних кальок у контексті їх міжмовної омонімії. Часто згадувана семантична калька **svěže** (також у зв'язку з іншими слов'янськими мовами, наприклад із польською, російською) у чеській мові передається лексемою **čerstvý** (*свіжий*). Тут простежується так звана міжмовна омонімія, бо українське слово *черствий* у чеській мові означає **starý** (**chléb**) *старий* (*хліб*).

Таблиця 2

přejetí	(přestěhovaní)	переїхані	byli sem přejetí
svěže	(čerstvý)	свіжий	svěže chleba

Займенники

До семантичної кальки серед займенників можна віднести лише лексему **jedna (zůstala tam jedna – залишилася одна)**, яка відповідає чеському займеннику (**sama – сама**). Ця калька, мабуть, відповідає потребі уникати українсько-чеських двозначностей під час спілкування, оскільки українське слово *сама* є прислівником і означає у перекладі *точно* (наприклад, у реченні **Odkud jsi? Звідки ти саме?**).

Дієслово

Найчисленнішою групою семантичних кальок, які ми виділили, є дієслова. Звернемо увагу на деякі семантичні особливості. Зазначимо, що ці кальки не тільки найуживаніші, а й найскладніші. У багатьох випадках складним є завдання визначити тип кальки. Дослідниця Ленка Зайцева цю категорію кальок виділяє окремо і відносить до неї слова, які зараз не функціонують на території Чехії, оскільки вже є застарілими. Проте в нашому дослідженні ми все ж таки охарактеризуємо цю групу кальок.

Можна сюди віднести кальку (**sbírat se – українською збиратися**), що зберігається у вживанні застарілого чеського дієслова **sbíratí se** (наприклад, у реченні: **Lidé se sbírali a šli na pole – Люди збиралися і йшли на поле**). Оскільки це слово саме по собі є формою найчастіше вживаного дієслова в нашому аналізі, ми можемо майже напевно сказати, що це справді випадок збереженого оригінального (стародавнього) чеського дієслова, яке в українській мові має схожий відповідник. Ми могли б включити до цієї групи кальку **propad**, яку можна вважати чеським словом із тим самим семантичним значенням, що має стійкий відповідник в українській мові (*померти, загинути пасти смертю – v smrt propadnout*). Проте у цьому разі це точно не семантичний центр слова порівняно з українським відповідником.

Безсумнівно, до цієї групи відносимо кальку **držet** (стародавнє дієслово *виращування худоби*) або дієслово **dobírají** (чеськ. **Dobírat se – добиратися**).

Таблиця 3

Sbírat se	(scházet se)	збиратися	často jsme se scházeli večer
propad	(zmizel)	зник	propad na vojně
propadá	(ztrácet se)	пропадає	zem propadá a zarůstá
drželi jsme	(chovat)	ми виращували	drželi jsme slepic
dobírají	(do jíždějí)	добираються	dobírají se do školy autobusem

А тепер розглянемо вибрані семантичні кальки з дієслівної категорії, щоб лише розширити значення слів, які існують у чеській мові. Мабуть, найуживаніше українське дієслово наказового способу *давайте*, що виражає спонукання/пропозицію щодо спільних дій, утворило кальку **dávejte**. Хоча в чеській мові є подібний еквівалент **pojd'te**, що перекладається (*зробити щось разом – něco společně dělat*). Слово **nerozvalil se** в чеській мові перекладається не так, як в українській мові *розпалося*. У контексті чеської мови дієслово **nerozvalil se** використовується лише з фізичними об'єктами, що були зруйновані (наприклад, із замком, будинком, стіною тощо). Проте в чеській мові лексема **nerozvalil se** не виражає кінець ери якогось державного утворення (наприклад, СРСР). Також варто згадати семантичну кальку **zřezat**

у значенні *обрізати*, що в чеській мові означає *обробляти різанням*, наприклад колоди для дошок, але в даному разі це первинна обробка деревини, тобто її видобуток.

Таблиця 4

Dávejte	(pojd'te)	давайте	dávejte, budeme něco zpívat
nerozvalil se	(nerozpadl se)	не розвалився	nerozvalil se SSSR
zdávat	(splňovat)	складати	musela zdávat ty zkoušky
popad	(dostal jsem se)	потрапив	já popad v armiju
strojily	(stavěly)	будували	stejně se strojily chaty
posadit	(vysadit)	посадити	šly jsme kytičky posadit
zajmulí	(obsadili)	займали	zajmulí první místo
pomluvila	(pohovořila)	порозмовляла	pomluvila by s vámi pěkně
zřezat	(skácet)	зрізати	bylo třeba zřezat stromy

Наприкінці аналізу дієслів звернемо увагу на парні кальки **zachází** та **schází**, які подано формально в нашій класифікації. В обох випадках це слова, утворені за допомогою смислоутворюючих префіксів від дієслова **chodit** *ходити*. **Zacházet** (*заходити*) у чеській мові на відміну від української має набагато більше значень, проте одне з них ідентичне українському – тобто *входити* (*заходити*) *кудись*. Вислів

zacházet do lesa в чеській мові вживається в значенні (*іти до лісу*), тоді як в українській мові воно має відтінок обмеженого простору (зайти до хати, до кімнати тощо). Якщо ми подивимося на контекст, у якому було використано це слово, то можемо легко віднести його до семантичної кальки. Дієслово **schází se** можемо проаналізувати в поєднанні **slunce schází** – *сонце заходить*, загальне значення якого практично ідентичне чеському **scházet** (*від поверхні вниз, заходить за обрій*). Це дієслово ми відносимо також до семантичної кальки.

Таблиця 5

Zachází	(vchází)	заходити	zachází táínek do pokoje
schází	(zachází)	сходити	slunce schází

Прислівники

Щодо прислівників, то треба зазначити, що в нашому аналізі ця категорія представлена декількома прикладами. Виділяємо кальку **sami** (*саме*), яка відповідає точному обміну слів **jeden – sám** завдяки існуванню українського *саме*, що перекладається чеською **právě**. І тому речення **Voni jsou Češi sami, ale nehovoří po česky** – *Вони є самі чехи, але не говорять по-чеськи*, доречно перекласти: **Oni jsou právě Češi, ale nehovoří česky** – *Вони чехи, але не говорять по-чеськи*.

Таблиця 6

Rázem	(spolu, dohromady)	разом	učili jsme se rázem
silně	(velmi)	сильно	já jsem silně chtěla domů
sami	(právě)	саме	voni jsou Češi sami, ale nehovoří po česky
rozkošně	(luxusně)	розкішно	Češi si rozkošně žili

Іншим прислівником із числа семантичних калюк є прислівник **horka**, який переважно асоціюється з весільною традицією, коли подружжю під час весільного банкету пропонують цілуватися. Це називається гірко (**vroucně** – *гаряче*) або *гірка любов* (**vroucí láska** – *гаряче кохання*). Прислівник **horka**, таким чином, семантично розширює чеське **horko** у значенні *гаряче*.

horka	(vroucně)	гірко	horka křičeli
-------	-----------	-------	---------------

Висновки з дослідження. Проаналізувавши волинсько-чеський діалект з погляду лексичної міжмовної омонімії, можна з упевненістю говорити про знаний і вагомий вплив на нього української і російської мов. У нашому дослідженні ми зробили всебічний аналіз чеських лексем, які свого часу зазнали впливу саме української мови та збагатили семантику чеських слів.

У статті було розглянуто окремі лексичні рівні кальок, подано чіткий опис вибраних лексем із наведеними коментарями в таблицях. Визначено, що найчисленнішою групою семантичних кальок є дієслова, а до найменш численної групи відносимо прислівники. Також у нашій науковій розвідці ми згадували три типи лексичної кальки, а саме: словотвірний (створення абсолютно нового слова), семантичний (розширення значення слова вихідної мови) та перекладацький (прямий переклад із вихідної мови на материнську, тобто рідну мову). Це визначення потрібно чітко інтерпретувати, оскільки межі між кожним типом кальки порівняно тонкі, про що свідчать часті неточності в термінології під час їх використання.

Інша проблема, яка постала перед нами в процесі роботи, полягає у неточній специфікації визначення лексичного втручання української мови в чеську. Тому варто враховувати цей факт, щоб уникнути помилок у визначенні мови-джерела, з якої запозичена конкретна лексема.

Таким чином, у даному дослідженні ми проаналізували семантичні кальки, що представлені тими лексемами, які формально існують у чеській мові, але мають змінене або розширене значення через вплив української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березюк, О.С., Власенко О.М. Теорія і практика чеських рухів на Волині: духовний феномен. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 215 с.
2. Березюк, О.С., Власенко О.М. Чехи на Волині: історія і сучасність. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 159 с.
3. Громадська організація «Житомирська спілка волинських чехів». URL: <http://chehyvolyni.com.ua/> (дата звернення: 12.12.2020).
4. Погребняк О. Традиції та взаємовпливи у міжетнічному діалозі: історія Волинських чехів. *Література, фольклор, проблеми поетики*. Київ : Київський університет, 2013. С. 334–348.
5. Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. філолог. наук. URL: <http://referatu.net.ua/referats/7569/151933> (дата звернення: 16.11.2020).
6. Čmejrková Světa. Naše a cizí v jazyce a kultuře Čechů z Ukrajiny. *Swój i obcy w internetnickej i interpersonalnej komunikacji językowej* : zborník z mezinárodní

vědecké conference, Ostrava, 2001. Vyd. 1. Ostrava : Ostravská univerzita, 2001. 326 p.

7. Chromý Jan. Základy sociolingvistiky : Učební materiál pro studenty oboru český jazyk a literatury. Praha : Univerzita Karlova, 2014. P. 23.
8. Jančáková Jana, Jančák Pavel. Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny. Praha : Karolinum, 2004. Vyd. 1. 173 p.
9. POKORNÝ Jan, HANULIAK Juraj. Lingvistická antropologie : jazyk, mysl a kultura. Praha : Grada, 2010. Vyd. 1. P. 126.
10. ZAJÍCOVÁ Lenka. Český jazyk v Paraguayi : studie o jazykovém kontaktu a zániku. Olomouce : Univerzita Palackého, 2010. Vyd. 1. P. 196–206.